

גדרי חיוב הנכד בכבוד סבו

א. פתיחה

החובה לכבד כל אדם באשר הוא הינה חובה מוסרית-בסיסית, אך היא אינה מתבטאת בהוראות חיוב מעשיות אלא בדרישה שלילית, לא לבזות את חברו.¹ לעומת זאת חובת הבן לכבד את אביו נושאת אופי מעשי וחיובי המבטא בהוראת התורה 'כבד את אבך'² ונפרטה לביטויים מעשיים בחז"ל: 'מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא'.³

זכינו ועם עליית תוחלת החיים, הרווחה הכלכלית והעדר מלחמות עולמיות, וחיים בקרבנו זקנים רבים לצד נכדיהם, ועלינו לתת את הדעת על יחסי הכיבוד בין הנכד לסבו - האם על הנכד לכבד את סבו כפי הכבוד אותו הוא רוחש לכל אדם, או שמא משום היות הסבא אבי-אביו ישנן חובות שונות בכיבודו? והנה, בעוד שחיוב הבן בכבוד הוריו מוזכר בתורה בצורה מפורשת וחיובית, ובפרטי ההלכות של חיוב זה דנו חז"ל, הרי ששאלת כיבוד הנכד את סבו אינה מפורשת בתורה ולא נערך עליה דיון במקורות הקדומים של חז"ל. האם העדר מצווה וחיוב בכיבוד הנכד את סבו מהווה עילה לכך שאכן אין מושג כזה של 'כיבוד סבא' וכל כיבודו הוא ככל האדם, או שמא דווקא העדר החיוב מהווה סיבה לחיוב שהוא דבר פשוט שאינו דורש ציווי? במאמר שלפנינו נבחן שאלות אלו ונתחקה אחרי מקורות החיוב ותכניו.

המאמר מחולק לשני חלקים מרכזיים - גדרי חיוב כיבוד אב וגדרי חיוב כיבוד סבא. הצורך בהקדמה זו של גדרי כבוד אב, נובע מהצורך לנתח באופן מיטבי את תוכן חיוב הנכד בכבוד סבו, כפי שיתבאר.

ב. גדרי חיוב כיבוד אב

1. בין אדם לחבירו ובין אדם למקום

בכלל תרי"ג מצוות יש מצוות המוגדרות כמצוות בין אדם למקום ויש כאלו המוגדרות כמצוות בין אדם לחבירו. האם מצוות כיבוד אב היא מצווה בין אדם לחבירו, שכן מימושה המעשי הוא בין אדם לחבירו. או שמא לא ניתן להגדירה כמצווה בין אדם לחבירו כי יישומה המעשי אינו נוגע לכל חבריו של האדם אלא רק להוריו, דבר המעיד שהיא מצווה בין אדם למקום שציווה עליה רק בצורה כזו.

דיון זה העלה המנחת חינוך⁴, ולדבריו ההשלכה המעשית היא במקרה והבן עבר על מצוות כיבוד אב ועתה הוא שב בתשובה. האם כדי שתשובתו על העבירה תתקבל הוא זקוק לרצות את אביו כדין כל מצוות בין אדם לחבירו שאין יום הכיפורים מכפר עד שירצה את חברו, או שמא היא מצווה בין אדם למקום והוא אינו זקוק לתנאי זה. הפרשנים מצאו פתרון לשאלת יסוד זו באמצעות מיקומה של המצווה בעשרת הדברות. מצוות כיבוד אב

¹ ראה: אבות (פ"ב מי"ג; פ"ד מ"ג).

² שמות, כיב; דברים, ה טז.

³ קידושין, לא ע"ב.

⁴ מצווה לג אות ג

מוזכרת בתורה בכלל עשרת הדברות, אותם נהוג לחלק למצוות בין אדם למקום למצוות בין אדם לחבירו. מיקומה של מצוות כיבוד אב הוא בלוח בו נמצאות המצוות שבין אדם למקום, ובכך יתכן והיא תוגדר ככזו משום שבכיבוד ההורים מתכבד הקב"ה, כדברי הרמב"ן:⁵ 'כבד את אביך כבוד הא-ל, כי לכבוד הבורא ציווה לכבד האב המשתתף ביצירה'. מאידך, אין ספק שמימושה המעשי הוא בין אדם לחבירו, כדברי הרמב"ם בפירושו למשנה⁶ שמיקם את מצוות כיבוד אב - 'במצוות התלויות בתקינות יחסי בני אדם זה עם זה'.

נבקש להעמיק יותר בתוכן ההבדל בין שתי הגדרות אלו. סיווג מצוות כיבוד אב כמצווה בין אדם לחבירו מבוסס על כך שישנו שעבוד וחייב ממוני בין האב לבנו ככל שעבוד וחוב ממוני בין אדם לחבירו. המקור לכך מדברי הירושלמי⁷ המגדיר את חובת הבה לכיבוד אביו 'פריעת חוב', 'שהבה חייב לפרוע לאביו ולא ימו הטובות שגמלוהו'.⁸ המימוש המעשי לכך מצוי בתוספות⁹ הסוברים שהחובה של הבה לזון את אביו היא גם כאשר אין לו לבן ממון והוא 'חייב לחזר על הפתחים לזון את אביו ואת אימו'. מבואר שיש שעבוד ממוני המוטל על הבה לכיבוד אביו. אולם אם נסווג את המצווה כמצווה שבין אדם למקום, אזי עניינה הוא כיבוד רוחני במתן כבוד וגדולה, כלשון חרדים:¹⁰ 'שידמה בליבו שהם גדולים ונכבדי ארץ שזהו עיקר כבודם, ומתוך כך ודאי יכבדם בדיבור ובמעשה'.¹¹

2. השלכות

אבחנה זו בגדרי הכיבוד מביאה עימה השלכות הלכתיות שונות, כפי שיתבאר:

מחילת האב על כבודו

אמנם 'האב שמחל על כבודו - כבודו מחול',¹² אך מחילה זו נובעת משום שיש לו על בנו שעבוד ממוני לכיבוד ולכן הוא יכול למחול על שעבוד זה שהוא בעלים עליו.¹³ אך הוא אינו יכול למחול על מצווה בין אדם למקום שאינה שייכת לו והוא אינו בעלים עליה.

הנאה סתמית

אם נסווג מצווה זו כמצווה שבין אדם לחבירו והיא נושאת אופי של שעבוד וחוב ממוני בין האב לבנו, א"כ גדר הכיבוד הוא רק בדברים הנוגעים ישירות להנאתו של האב, כדין בין אדם לחבירו שיש לו לחבירו הנאה ממנו. אך אם נסווג מצווה זו כמצווה בין אדם למקום ועניינה 'כיבוד רוחני' שהבה נתן כבוד וגדולה לאביו, שומע בקולו ומכבדו, אזי חובת הכיבוד היא גם בדברים שאין לו לאב הנאה ישירה, וכל שציווה אותו אביו הוא חייב לשמוע לו גם כשאין הדבר להנאת גופו של אביו.

⁵ שמות ב, יב

⁶ פאה פ"א מ"א

⁷ ירושלמי (פאה פ"א ה"א; קידושין פ"א ה"ז).

⁸ חיי אדם, ח"א כלל סז סעי' א.

⁹ קידושין לא ע"א ד"ה כבד.

¹⁰ מצוות התלויות בלב פ"א אות לה

¹¹ ראה גם: חינוך, מצווה לג.

¹² קידושין, לב ע"א.

¹³ ראה: שאילתות, שאילתא קא: 'דהא יקרא דנפשיה הוא'.

והנה, בקידושין¹⁴ הובע הביטוי המעשי לכיבוד אב: 'איזהו כיבוד - מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא', פעולות מעשיות שיש להן תוצאה ישירה בגופו של האב. לאור זאת, כיבוד אב שאין לו לאב הנאה גופנית ממעשיו של בנו אינו בכלל כיבוד, כדברי הרמב"ן:¹⁵ 'אין זה עיקר כבוד אלא מה שאמרו בקידושין איזהו כיבוד מאכיל ומשקה ומלבישו ומנעילו וכו' וכל דבר שיש לו הנאה בו. אבל אמר לו לעשות דבר שאין לו הנאה של כלום אין זה כיבוד שאמרה תורה.'

דין זה קנה את שביתתו המעשית בשו"ת תרומת הדשן¹⁶ הסובר שאין הבן חייב לשמוע לאביו כאשר זה האחרון מבקש למנוע ממנו ללמוד במקום שליבו חפץ, משום שאין מדובר על הנאה גופנית שיש לאב במעשה בנו.¹⁷ ביטוי מעשי דומה מצוי בשו"ת מהרי"ק,¹⁸ אשר לא יוכל האב למנוע מבנו לשאת אישה שהאב אינו מעוניין בה: 'דלא שייך כבוד אלא כגון מאכילו משקהו מלבישו ומנעילו... וכן כיוצא בזה דשייך לאב, אבל במילתא דלא שייך האב בגווה פשיטא דאין כוח האב למחות ביד בנו'.¹⁹ לעומת זאת, הוכיח הגרי"פ פרלא²⁰ מכמה ראשונים שגם במקרה וציווי האב לבנו אינו מהווה עבורו הנאה ממשית חייב הבן לשמוע לאביו, כפי דין כיבוד המתבטא בשמיעה לדברי אביו במתן כבוד וגדולה.²¹

בחייו ובמותו

השלכה נוספת מגדרי כיבוד האב מתבטאת בדברי חז"ל שהבחינו בדבריהם בין כיבוד אב בחייו, הנושא אופי ממשי כמו 'מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא',²² לעומת כיבוד אב לאחר מותו שם אין שייכות לכיבוד פיזי אלא ל'כיבוד רוחני' בעשיית נחת רוח לאביו הנפטר:

במותו כיצד, היה אומר דבר שמועה מפיו לא יאמר כך אמר אבא, אלא כך אמר אבא מרי הריני כפרת משכבו. והני מילי תוך י"ב חודש, מכאן ואילך אומר זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.²³

גם כאן ההבחנה ברורה, בעודו בחיים חלה חובה על הבן לכבד את אביו מדין בין אדם לחבירו בכיבוד ממשי, ואילו לאחר מותו הכיבוד הוא מדין בין אדם למקום במתן כבוד רוחני וגדולה. הראיה לאבחנה זו היא מכיבוד אב

¹⁴ לא ע"ב.

¹⁵ יבמות ו' ע"א, וכו': תוספות, קידושין לב ע"א ד"ה רב; ריטב"א, יבמות ו' ע"א ד"ה יכול; רשב"א, שם ד"ה מה להנך.

¹⁶ סי' מ.

¹⁷ שולחן ערוך, יו"ד סי' רמ סעי' כה. לדיון בתשובה זו, ראה: מנחת אברהם (שפירא), ח"א סי' ה. יש שטענו שאין זה דין בגדרי כיבוד אב אלא דין יחודי בתלמוד תורה שגם האב חייב לקיים 'כולכם חייבים בכבודי', ראה: שו"ת מנחת יצחק, ח"ה סי' עט; שו"ת יחזה דעת, ח"ה סי' נו. על דברי הרב עובדיה יוסף, תמה אליקים אלינסון, ספר יובל להגרי"ד סולובייצ'יק, ח"ב עמ' תרפא-תרפב, שהסיבה להעדר חיוב הבן היא משום גדרי כיבוד האב ולא משום דין תלמוד תורה. אכן, בשו"ת יחזה דעת נוספה הערה בה הובאו שיטות הראשונים הנ"ל. הרב שלמה גורן, תרומת הגורן ח"ב סי' ל' אות א, צירף את שני הדינים.

¹⁸ סי' קטו.

¹⁹ רמ"א, יו"ד סי' רמ סעי' כה. יש שכתבו שאם יש לאב ביזיון אישי בנישואין אלו חייב הבן לשמוע לאביו, ראה: שו"ת משיב דבר, ח"ב סי' נ; שו"ת שבט הלוי, ח"ב סי' קיא ס"ק זז.

²⁰ ספר המצוות לס"ג, מ"ע ט ק ע"ב.

²¹ יש מי שהבחין בכך בין כבוד למורא, שאמנם אין חובת הבן לשמוע לאביו בדבר שאין לו לאב הנאה גופנית, אך מ"מ מדין מורא עליו לשמוע לו, ראה: המקנה (קידושין ד"ה גמ' ת"ר; שם ד"ה איסתייע). לדבריו, פסקי תרומת הדשן והמהרי"ק מתייחסים רק לדין הכיבוד, אך מ"מ על הבן לשמוע לאביו מדין מורא. אך יש שלא הבחינו בכך ופסקים אלו מתייחסים גם לדין מורא, ראה: שו"ת מנחת אברהם, ח"א סי' ה אות א.

²² קידושין, לא ע"ב.

²³ קידושין, לא ע"א. ראה: שו"ת רבי עקיבא איגר, מהדו"ק סי' סח.

רשע, שהבן חייב לכבדו בחייו²⁴ ואינו חייב לכבדו לאחר מותו. הסיבה לכך כאמור, לאחר מותו שהכיבוד הוא בין אדם למקום אזי אין זה כבוד למקום שיכבד הבן את אביו הרשע שלא שב בתשובה.²⁵

3. השילוב

מכל-מקום נראה שיש בה במצווה זו שני דינים גם יחד, כביאורו של הכלי יקר:²⁶

אע"פ שהוא בין אדם לחבירו, מכל מקום מצווה זו נוגעת גם בכבוד המקום ב"ה, לפי ששלושה שותפין באדם הקב"ה ואביו ואימו, ואם תכבד אב ואם בעבור שמהם נוצר החומר והגוף הכלה והבלה קל-חומר בן בנו של קל-חומר שתכבד את אביך שבשמים אשר נתן בך הנשמה החלק המעולה הקיים לנצח'. בכך נראה שמיקומה של המצווה במכלול עשרת הדברות הוא 'לשון מאזניים', בין המצוות בין אדם למקום לבין המצוות שיבואו לאחר-מכן, בין אדם לחבירו.²⁷

לפיכך, גם במקרים בהם אין מתממש כיבוד אב מדין בין אדם לחבירו, כגון ציוויו של האב על הנאה סתמית ומחילת האב על כבודו, מכל-מקום יש לכבדו מדין בין אדם למקום במתן כבוד וגדולה המכונה בפיו 'כיבוד רוחני'.

ג. גדרי חיוב כיבוד סבא

בשונה ממצוות כיבוד אב המפורשת בתורה,² החובה על הנכד לכבד את סבו אינה מוזכרת בתורה אלא בדברי חז"ל. להלן נציג שני מקורות לחיוב הנכד בכבוד סבו וזרכם נבקש להתחקות אחרי תוכן החיוב של כיבוד הסבא ע"י הנכד, בהלימה לתכני החיוב שבין הבן לאביו כפי שהתבאר.

1. חיוב עקי

לאחר שנודע ליעקב אבינו שבנו יוסף חי במצרים, הוא יורד לפגוש אותו אך עוצר בבאר-שבע להקריב קרבנות:

'וַיִּסַּע יִשְׂרָאֵל וְכָל אָשֶׁר לוֹ וַיְבֹא בְּאֶרֶץ שֶׁבַע וַיִּזְבַּח זִבְחִים לְאֱלֹהֵי אָבִיו וַיִּצְחָק'.²⁸

באותה העת, סבו של יעקב, אברהם, היה חי וא"כ מדוע הוא לא מזכירו בהקרבנות הקרבנות כפי שהזכיר את אביו יצחק? על כך עונים חז"ל במדרש:

'רבי יוחנן אמר, שחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקינו'.²⁹

הלשון 'יותר מכבוד זקינו' מורה על שוני באופני הכיבוד בין האב לסב.

נראה שהשוני בין כיבוד האב לכיבוד הסב טמון במקור הלימוד, אזכרת האב והסב בהקרבנות הקרבנות. צורה זו של כיבוד אינה מבטאת כיבוד פיזי, בין אדם לחבירו, אלא כיבוד רוחני בהזכרת שמו של הסבא בהקרבנות הקרבן.

²⁴ רמב"ם, הל' ממרים פ"ו הי"א; שולחן ערוך, יו"ד סי' רמ סע"א יח.

²⁵ לחם משנה, הל' ממרים פ"ו הי"א. ראה גם: רש"י, פסחים נו ע"א ד"ה גיר.

²⁶ שמות כ, יא.

²⁷ רבינו בחיי, שמות כ יב.

²⁸ בראשית, מו א.

²⁹ בראשית רבה, פרשה צד אות ה. הובאו הדברים ברש"י, בראשית מו א.

על סוג כיבוד זה אומר המדרש שאין הנכד חייב לכבד את סבו כפי שלא הזכיר יעקב את סבו אברהם. בזה יתר כיבוד אב מכיבוד הסב, כלשון המדרש: 'חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקינו', היינו בעוד הבן חייב לכבד את אביו הן באופן פיזי כמו 'מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא',³⁰ והן באופן רוחני במתן כבוד וגדולה, הרי שכביוד הנכד את סבו הוא רק כיבוד פיזי ולא כיבוד רוחני. טעם יש בדבר, שהרי כפי שהתבאר יסוד חיוב זה נובע מהשותפות בין הקב"ה להורים מולידי הבן, מציאות שאינה שייכת לגבי הסבא שלא הוליד את נכדו.

והנה, מדברי המדרש התולה את כבוד הסבא בכבוד האבא, 'חייב אדם בכבוד אביו', ורק משנה את עצימות הכיבוד, 'יותר מכבוד זקנו', נראה שחובת הנכד לכבד את סבו נובעת מחובתו שלו לכיבוד אביו. כלומר, מכלל כיבוד הבן את אביו הוא שייכבד הבן את אביו של אביו, כדברי הרב שלמה קלוגר:³⁰ 'כיון דהם עצמן חייבין בכבוד אביהם, גם בניהם חייבין לכבד אביהם, דזה עצמו הוי כבוד האב כשבנו מכבד את אביו והוה זה עצמו בכלל כבוד אביו מה שמכבד זקנו'. לפיכך, מכיון שחיוב הנכד בכבוד סבו הוא חיוב עקיף, דרך כבוד אביו, מובן שעצימות הכיבוד משתנה ובעוד שהחיוב לאביו הוא פיזי ורוחני יחדיו, כפי שביארנו, הרי שביחס לסבו נותר רק החיוב הפיזי.

2. חיוב ישיר

לעומת הבנה זו המבוססת על דברי המדרש ביסוד חיוב כבוד סבא, מצאנו מקור שונה לחיוב הנכד בכבוד סבו, 'בני בנים הרי הם כבנים'.³¹ הבנה זו מבססת את חיוב הנכד בכבוד סבו כחיוב ישיר ועצמאי שאינו תלוי בחיוב האב, אלא כיבוד הנכד את סבו ככיבוד בן את אביו. לפיכך, מהות כיבוד הסבא הוא ככיבוד האבא, הנושא הן את הפן שבין אדם לחביחו, בשעבוד ממוני וחובה פיזית לסבו, והן את הפן של בין אדם למקום כשותף עם הקב"ה בהבאת הנכד לעולם.

3. השלכות

השלכות שונות לשתי דרכי הבנה אלו ביחס לכיבוד הנכד את סבו, ונביא כמה מהן.

חיוב בן הבת בכבוד סבו מצד אימו

אם חיוב הנכד את סבו נובע מחיוב ישיר מדין 'בני בנים הרי הם כבנים', אזי יש לצדד שדווקא בן הבן חייב לכבד את הסבא ולא בן הבת,³² זאת משום ש'בני בנים כבנים, בני בנות אינן כבנים'.³³ ניתן לסייע להבנה זו מהמתואר בסוטה³⁴ אודות בקשתו של רב אחא בר יעקב מנכדו, בן בתו, להביא לו מים. על בקשתו ענה הנכד: 'לאו בריך אנא'. וממשיכה הגמרא: 'והיינו דאמרי אינשי: רבי רבי, בר ברתך אנא'. וביאר רש"י:³⁵ 'רבי רבי - גדל גדל אותי ואע"פ כן איני בנך. בר ברתך אנא ואין עלי לכבדך כבן'. כלומר, אמנם 'בני בנים הרי הם כבנים', אבל נכד זה

³⁰ שו"ת טוב טעם ודעת, ח"א סי' ריג.

³¹ יבמות (סב ע"ב; ע ע"א); קידושין, ד ע"א; מדרש הגדול (בראשית לא, מג; שם מו, ז); גר"א, יו"ד סי' רמ"ס"ק לד.

³² מהרש"א, חידושי אגדות סוטה מט ע"א: 'אע"ג דבני בנים הן כבנים ואפילו ברא לברתא... היינו לענין מצות פרו ורבו והיינו טעמא משום דלשבת יצרה והאיכא, אבל לענין כבוד אב אינו כבנים'; גר"א, יו"ד סי' רמ"ס"ק לד, וכשיטתו ביסוד חיוב הנכד את סבו מדין 'בני בנים כבנים', לעיל הערה 31; שדי חמד, מערכת כ כלל קכא.

³³ ירושלמי, יבמות פ"ו ה"ו. כן מופיע במדרש, בראשית רבה פרשה צד; רבינו בחיי, בראשית לא מג, בשם רבינו חננאל; רבינו מיוחס, במדבר

י כט.

³⁴ מט ע"א.

³⁵ שם ד"ה רבי.

הוא בן הבת ואינו חייב בכבוד סבו. אולם, אם חיוב הנכד את סבו הינו חיוב הנובע מחיובו בכבוד אביו, אזי כיון שהוא חייב בכבוד אמו הרי שהוא חייב בכבוד אביה-סבו, 'והוא הדין דחייב בכבוד אבי אימו'.³⁶

ניתן לראות הבנה זו בשו"ת הרמ"א³⁷ ששאל האם יכול בן הבת לומר קדיש לאחר פטירת סבו. לדבריו, חיוב הבן בכבוד סבו מצד אימו נובע מכיבוד אימו עצמה, ולפיכך על הנכד לשאול את רשות אימו על כך שיאמר קדיש על אביה בחייה. מבואר מדבריו שבן הבת חייב בכבוד אבי אימו, אך מדין כיבוד אימו.³⁸ יש להוסיף, שדברי הרמ"א תואמים את שיטתו שמקור החיוב של הנכד בכבוד סבו הוא מדברי המדרש³⁹ המורה על חיוב כיבוד עקיף בין הנכד לסבא העובר דרך אביו ואימו.

חיוב בכבוד סבו כשאביו נפטר

השלכה נוספת מדיון זה בשורש חיוב כבוד סבא, מצויה בשאלה האם הנכד חייב לכבד את סבו לאחר מות אביו. אם חיוב הנכד בכבוד סבו הינו חיוב ישיר מדין 'בני בנים הרי הם כבנים', אזי הוא חייב לכבד את סבו גם לאחר מות אביו, שכן אין קשר ותלות בין כיבוד האב לכיבוד הסב. אמנם אם חיוב הנכד את סבו נובע מחיוב עקיף כחלק מכיבוד אביו, אזי זהו רק כאשר אביו בחיים אך לאחר מותו אין הנכד חייב בכבוד הסבא משום שניתקה סיבת החיוב, כדברי הרב שלמה קלוגר:⁴⁰

יש לחלק בין אם אביו ואמו בחיים או לא - דאם הם בחיים אז כיון דהם עצמן חייבין בכבוד אביהם גם בניהם חייבין לכבד אביהם, דזה עצמו הוי כבוד האב כשבנו מכבד את אביו והוה זה עצמו בכלל כבוד אביו מה שמכבד זקנו, וכן באבי אימו. אבל אם אביו ואימו כבר מתו, כיון דהם עצמן אינן בכלל חיוב כבוד אב דבמתים חופשי, גם בניהם פטורין מלכבד אבי זקנו.

ניתן לראות ביטוי להבנה זו ממקור החיוב של כבוד סבא. כאמור, דברי המדרש אודות קרבנות יעקב מהווים מקור לחיוב כבוד סבא, וביארנו שמכיון שמקור החיוב משפיע על תוכן החיוב, הרי שחיוב הנכד הינו חיוב עקיף דרך כבוד אביו. אבל עדיין קשה מדוע יעקב לא הזכיר את סבו-אברהם הרי מ"מ הוא חייב בכבודו? וביאר בספר ליות חן,⁴¹ שבאותה העת יצחק אבינו לא היה בחיים ומכיון שכך בטלה סיבת החיוב של יעקב לסבו-אברהם ולכן לא הזכירו: כבר היה יצחק מת ונעשה יצחק חופשי מן המצוות ולא היה מוטל כבוד אברהם כי אם על יעקב לבדו, וכיון דחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו לכך תלה כאן ביצחק אביו ולא באברהם.

נמצאנו למדים שמקור החיוב מהווה את תוכנו של החיוב, וממקור המדרש נלמד שתוכן חיוב סבא ע"י הנכד הוא חיוב עקיף דרך כבוד אביו, וכאשר אביו אינו בחיים בטלה סיבת החיוב.

³⁶ בן איש חי, שנה שנייה פרשת כי תצא. כ"ב ערוך השלחן, יו"ד סי' רמ סע' מד, וביאר בכך את דברי רש"י בסוטה שהובאו לעיל: 'דאין עלי לכבדך כבן, כלומר דכיבוד כבן אינו מחוייב אבל מ"מ חייב לכבדו'.

³⁷ סי' קיח.

³⁸ כ"כ שו"ת שבות יעקב, ח"ב סי' צד.

³⁹ רמ"א (שו"ת סי' קיח; יו"ד סי' רמ סע' כד).

⁴⁰ שו"ת טוב טעם ודעת, ח"א סי' ריג.

⁴¹ פרשת ויגש ד"ה ויזבח, הובאו דבריו בשו"ת רבי עקיבא איגר, מהדו"ק סי' סח; יד אברהם, יו"ד סי' רמ סע' כד.

זאת ועוד, הגר"א⁴² הביא ראייה שאין הנכד חייב בכבוד סבו מדברי הבבלי מכות⁴³ שם מבואר שאם הסבא הרג בשוגג את בנו יכול הנכד להרוג את הסבא מדין 'גואל הדם', משום ש'אינו מוזהר על כבודו'.⁴⁴ אולם נראה שאין מכאן ראייה לאור דברינו בהבנה זו, משום שסיבת חיוב כבוד הסבא נובעת מחיוב האבא אזי זה כל עוד האבא בחיים, אך לאחר מותו שוב אין סיבת חיוב בעולם ואין הבן חייב בכבוד סבו ויכול להיות 'גואל הדם' והורגו, וכפי שדחה ראייה זו בשדי חמד:⁴⁵ 'דמה שחייב בכבוד אבי אביו הוא משום כבוד אביו, א"כ דווקא בחייו הוא חייב בכבודו, אבל לא לאחר מיתתו'.

תוכן הכיבוד

כפי שביארנו, ההבדל בין חיוב ישיר לחיוב עקיף של הנכד בכבוד סבו מתבטא בתוכן החיוב. כלומר, אם ננקוט שסיבת החיוב של הנכד בכבוד סבו היא חיוב ישיר מדין 'בני בנינים' הרי הם כבנים', אזי תוכן הכיבוד נושא את אותו אופי של מצוות כיבוד אב, שיש בו גם חיוב בין אדם לחבירו וגם חיוב בין אדם למקום, כפי שהתבאר לעיל. א"כ, כשם שהבן חייב בסיפוק הצרכים הפיזיים של אביו, כגון: 'מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא',⁴⁶ ומחמת כן נוצר שעבוד ממוני ככל דין בין אדם לחבירו, 'חייב לחזור על הפתחים לזון את אביו ואת אימו',⁴⁷ כן הוא חייב ביחס לסבו שהרי סיבת החיוב היא ישירה 'הרי הם כבנים' ואותו חיוב שיש לבן על אביו יש לו לנכד על סבו. ואכן כתב הב"ח, שיש לנכד שעבוד ממוני ביחס לסבו לסיפוק צרכיו הפיזיים: 'דאם אין לו לאב ויש לבן, כייפינן ליה לבן הבן כפי אשר יכול'.⁴⁸ כמו"כ, כשם שהבן חייב בכבוד אביו במתן כבוד וגדולה ושמיעה לדבריו גם אלו שאין לו הנאה ממשיית, וביארנו ששורש החיוב משום שיש בה במצוות כיבוד אב גם דין בין אדם למקום, כן חייב הנכד בכבוד סבו בעניינים אלו,⁴⁹ משום שגם לו-לסבא יש חלק ביצירתו של הבן כדברי הב"ח: 'דעיקר טעם הכבוד שהשווה כבוד אב ואם לכבוד המקום הוא משום שלושה שותפין... א"כ מטעם זה גם אבי אביו בכלל השותפות'.

אולם, אם סיבת חיוב הנכד בכבוד סבו היא משום שהוא חייב בכבוד אביו, וחלק מכיבוד אביו הוא לכבד את אבי-אביו, א"כ ניתן לומר שתוכן החיוב של הנכד לסבא מצומצם יותר מאשר לאבא. הסיבה לכך היא שהמקור לחיוב הוא מדברי המדרש 'חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו', היינו בעוד שבכיבוד אביו יש את שני הדינים הנ"ל (בין אדם למקום ולחבירו) הרי שביחס לכבוד סבו יש רק חיוב בין אדם לחבירו, כפי שביארנו כן לעיל.

⁴² יו"ד סי' רמ"ק"ק לג.

⁴³ יב"ע"א.

⁴⁴ רש"י, מכות יב"ע"א ד"ה אלא.

⁴⁵ מערכת כ כלל קבא.

⁴⁶ קידושין, לא ע"ב.

⁴⁷ תוספות, קידושין לא ע"א ד"ה כבד.

⁴⁸ יו"ד סי' רמ, וכ"כ ש"ך, יו"ד סי' רמ"ק"ק כד, בשם הב"ח; ערוך השלח, שם סעי' מז, בשם 'הגדולים'.

⁴⁹ תורה תמימה, בראשית מו אות א.

ד. פסיקת ההלכה

1. מחלוקת המהרי"ק והרמ"א

הדין אודות חיוב הנכד בכבוד סבו הובא להלכה בדברי הרמ"א⁵⁰ בצורת מחלוקת:

יש אומרים, דאין אדם חייב בכבוד אבי אביו. ואינו נראה לי, אלא דחייב בכבוד אביו יותר מכבוד אבי אביו, וראיה ממדרש גבי ויזבח זבחים וגו'.

הדעה הראשונה היא דעת הרב יוסף קולון⁵¹ הסובר שאין הנכד חייב בכבוד סבו, כלשונו:

נראה שבן הבן שאין חייב בכבוד זקנו, שהרי לא מצינו בשום מקום שיתחייב אלא בכבוד האב והאם... אבל בן הבן בכבוד הזקן זה לא מצינו בשום מקום.

בהמשך דבריו שולל המהרי"ק את האפשרות לחייב את הנכד מדין 'בני בנים הרי הם כבנים', משום שזה נאמר רק לגבי קיום מצוות 'פרו ורבו' ולא בדיני כיבוד.

על דברי המהרי"ק הגיב הרמ"א בתשובה:

כי מהרי"ק כתב שם שלא מצינו שבן הבן חייב בכבוד אבי אביו ולכן הרחיק קצת בתחילה שבן הבן כאחר יחשב. ולא כן הוא עמדי, דהרי אמרו במדרש...⁵²

כאמור, דיון זה בין המהרי"ק לרמ"א, האם הנכד חייב בכבוד סבו, הובא בדברי הרמ"א לשו"ע, שם הוא עצמו מצדד שיש חיוב על הנכד לכבד את סבו. עתה עלינו לברר מהו תוכן הכיבוד, לדעת הרמ"א ומה סובר המהרי"ק.

2. תוכן הכיבוד

הנה, לעיל ביארנו שני דרכים בסיבת חיוב הנכד בכבוד סבו שהם תלויים במקור החיוב. כלומר, אם המקור לחיוב הנכד בכבוד סבו הוא מדין 'בני בנים הרי הם כבנים' אזי מדובר על חיוב ישיר בין הנכד לסבא, ותוכן הכיבוד הוא ממש ככיבוד האבא, בין אדם למקום ובין אדם לחבירו. אמנם אם המקור לחיוב הנכד בכבוד סבו הוא מדברי המדרש, אזי הכיבוד נובע מכיבוד האב, חיוב עקיף, ותוכנו הוא רק סיפוק הצרכים הפיזיים של הסבא.

מדברי הרמ"א שמציין כמקור לחיוב את דברי המדרש, נראה שחיוב כיבוד הנכד את סבו הוא חיוב עקיף, מכוח חיוב כבוד אביו, ומכיון 'שחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקינו' אזי חיוב הסבא מצומצם רק לסיפוק צרכיו הפיזיים. אולם, מדברי המהרי"ק ששלל לגמרי חיוב הנכד בכבוד סבו מבואר שהיחס בין הנכד לסבו הוא ביחס לכל אדם ללא ייחודיות יתרה.

ניתן לומר שהמהרי"ק נאמן לשיטתו ביחס לכיבוד אב המשפיע ישירות על כיבוד הנכד את סבו. המהרי"ק נשאל: 'אם יש כוח ביד האב למחות ביד בנו לישא אישה אשר יחפוץ בה הבן'.⁵³ לדבריו, גדר כיבוד אב הוא במילוי צרכיו הפיזיים בלבד: דלא שייך כבוד אלא כגון מאכילו משקהו מלבישו מנעילו... וכן כיוצא בזה דשייך

⁵⁰ יו"ד סי' רמ סעי' כד.

⁵¹ שו"ת מהרי"ק, סי' ל.

⁵² שו"ת הרמ"א סי' קיח. ה"ט, יו"ד סי' רמ ס"ב, כ, תמה על המהרי"ק 'דנעלם ממנו פירוש רש"י בחומש' שהביא את דברי המדרש.

⁵³ שו"ת מהרי"ק, סי' קסו.

לאב. אבל במילתא דלא שייך האב בגווה פשיטא דאין כוח האב למחות ביד בנו. לאור זאת, מכיון שלדבריו כיבוד הבן את אביו מצומצם רק לצרכיו הפיזיים, בין אדם לחבירו, אין סיבה שחיוב זה יהיה גם ביחס הנכד לסבו שכן הוא ממאן בחיוב כיבוד ישיר מדין 'בני בנינים' ולא מזכיר את דברי המדרש. ניתן לראות ביטוי לשיטת המהרי"ק ביחס לכבוד סבו, מדברי הרמב"ם:⁵⁴ 'וכן המקלל אבי אביו ואבי אמו, הרי זה כמקלל אחד משאר הקהלי', וכתב שו"ת תשובה מאהבה⁵⁵ שדעת הרמב"ם כדעת המהרי"ק שאין חיוב כבוד סבא, שכן 'דין זקן כאחד העם'.

א"כ, בעוד ששיטת הרמ"א היא שיש חיוב כבוד סבא ותוכנו הוא רק בעניינים פיזיים ואין הנכד חייב לשמוע קול סבו בעניינים שאינם נוגעים לו להנאתו, סובר המהרי"ק שאין כלל חיוב נכד בכבוד סבו והרי הוא לגבי ככל אדם מישראל ללא ייחודיות יתרה.

ה. סיכום

במאמר זה הקדמנו לדון בגדרי כיבוד אב. הצגנו את המחלוקת אודות אופי המצווה, האם היא בין אדם לחבירו או למקום, מחלוקת שתלויה במידה רבה במיקומה של המצווה בלוח הדברות. הבאנו השלכות הלכתיות שונות לשני גדרי הכיבוד, אך סיכמנו שיש בכיבוד אב את שני ההיבטים - בין אדם למקום ובין אדם לחבירו.

בעוד שהחיוב במצוות כיבוד אב מפורש בתורה, הרי שחיוב הנכד בכבוד סבו אינו מפורש בתורה, דבר שגרם לפוסקים שונים לטעון שאכן אין הנכד חייב בכבוד סבו. אולם, דווקא בשל העדר מקרא מפורש, חיפשו הפוסקים מקור לחיוב הנכד בכבוד סבו, שכן לעיתים העדר מקרא מפורש אינו מורה על שלילת חיוב אלא על הפשטות שבחיוב, על רצון התורה.⁵⁶

במאמר הראינו לדעת שיש תלות בין מקורות החיוב אותם מצאו הפוסקים, לבין תוכן החיוב. כלומר, תוכן החיוב מהווה נגזרת של מקור החיוב.

כאן באה ההקדמה אודות כיבוד אב לכדי מימוש, שכן לשיטות הסוברות שהמקור לכיבוד הסבא הוא 'בני בנינים' הרי הם כבנים' (חיוב ישיר), אזי כשם שהבן חייב בכבוד אביו הן בזה של בין אדם לחבירו והן בזה של בין אדם למקום, כך הנכד חייב בכבוד סבו. אך לשיטות שמקור החיוב בכבוד סבו הוא מדברי המדרש אודות יעקב (חיוב עקיף), אזי אמנם יש חיוב אך בעצמות נמוכה, חיוב רק בפן הפיזי בין אדם לחבירו ולא בחיוב של בין אדם למקום.

סיימנו בפסיקת ההלכה המובאת בדברי הרמ"א בהגהותיו לשו"ע, שם הוא ממאן בשיטת המהרי"ק הסובר שאין כלל חיוב כיבוד סבא. ביארנו שתוכן הכיבוד אותו חייב הנכד לסבו לדעת רמ"א הוא כיבוד עקיף רק בעניינים הפיזיים ולא כמו כיבוד אב, שכן המקור אותו מביא הרמ"א לחיוב הוא מדברי המדרש אודות קרבנות יעקב, מקור אותו ביארנו כחיוב עקיף ולא ישיר.

⁵⁴ הל' ממרים פ"ה ה"ג.

⁵⁵ ח"א סי' קעח.

⁵⁶ לדוגמה, ראה את דעת הפוסקים שטענו שהעדר איסור אכילת בשר אדם אינו מהווה עילה להתיר אלא על רצון ברור ופשוט של התורה לאסור ולכן אין צורך בציווי לאיסור: הרא"ה קוק, חזון הצמחונות והשלום סעי' ו; שו"ת שרידי אש, ח"א סי' קסב.